

УДК 821.09(4) [«653»+821.161.2.09(477):177.1]:808.53(046) «159/160»
DOI: 10.31891/2415-7929-2021-21-32

ДУБІНІНА К. А.
Хмельницький національний університет

ЛИЦАРСЬКА ТРАДИЦІЯ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ТА ФЕНОМЕН ЛИЦАРСТВА В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛЕМІЧНІЙ ПРОЗІ КІНЦЯ XVI – ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТЬ

У статті подано порівняльний аналіз такого явища як лицарська традиція в контексті європейської середньовічної літератури та української поемічної літератури кінця XVI – початку XVII століття. Розкрито проблему походження, існування, розвитку лицарської традиції як в середньовічній європейській літературі так і в українській поемічній та бароковій зокрема. Розглянуто особливості функціонування цієї традиції її ознаки, крізь культурну, соціальну та жанрову специфіку кожної означеної в дослідженні доби та національної культури. В дослідженні визначені вектори можливого розширення даної наукової розвідки, щоб отримати більше потрібних доказів, фактів для підтвердження визначеної думки, її конкретизації, або ж заперечення.

Ключові слова: лицарство, лицарська традиція, середньовічна література, поемічна література, куртуазний роман, куртуазна лірика, лицарський роман.

DUBININA K.
Khmelnytsky National University

CHIVALRY TRADITION IN THE EUROPEAN MEDIEVAL LITERATURE AND CHIVALRY PHENOMENON IN THE UKRAINIAN POLEMICAL PROSE OF THE END OF XVI – BEGINNING OF XVII CENTURIES

In the article the author attempts to elaborate on the problem and the notion of chivalry tradition, characteristic of the medieval European literature as well as on peculiarities of its development and its re-thinking in the Ukrainian polemical prose of XVI – XVII centuries. Besides, basing on the respectful historical, philological and cultural sources the author substantiates chivalry importance in culture and literature, the durability of the tradition from the middle ages to modern times.

The article provides comparative analysis of chivalry tradition in the context of the European medieval literature and the Ukrainian polemical prose of the end of XVI - beginning of XVII centuries as an essential study aspect. Furthermore, the article deals with the problem of chivalry tradition origins in both the medieval European literature and the Ukrainian polemic prose, baroque in particular. The functioning of the tradition and its indication peculiarities are studied through the cultural, social and genre specific character of each identified time period in each of the mentioned national cultures.

The article exposes mental and ethical criteria taken by the Ukrainian chivalry tradition and the ways how it has formed its own philosophy of the mentioned phenomenon. In particular, the author has determined common origin of the chivalric code and moral ideal for the medieval European and polemic Ukrainian literatures: antique, biblical, cultural and historic, where the latter is extremely important as it creates special features for the phenomenon depiction and individual development paths for each national culture.

The research determines vectors for possible extension of the discussed scientific study in order to receive more required proofs and facts in support of the provided thoughts, its concretization or objection.

Key words: chivalry, chivalric tradition, medieval literature, polemical literature, courtesy novels, courtesy poetry, chivalric romance.

Постановка проблеми. Тема лицарства, як відомо, одна з найпоширеніших тем в середньовічній європейській літературі. Також вона відзначається тяглістю традиції, адже черпає своє натхнення з героїчного епосу (що стосується оповідей про військові походи, описів баталій, перемог, поразок та романтизацією героїки загалом) та частково з античного епосу і філософських етичних концепцій Давньої Греції (що стосується характеристики та морального образу лицаря, правителя, можновладця, того, хто завжди на виду у суспільства). І, безперечно, тут так само не можна оминати і вплив християнства, яке намагалося детермінувати гріхове та святе в межах лицарського обов'язку та кодексу, ба більше, навіть сформулювати гріхи, які характерні лицарству та знати в контексті світського життя. Тож цілком виправданою є думка, що незважаючи на здавалося досліджувану тему в європейському літературознавстві, критерії, походження лицарської традиції не є очевидними. Літературознавці давно простежили зміщення культурних періодів в українській літературі в порівнянні з європейською. Тому і різні філософські, культурні, соціальні традиції проявлялися в європейській та українській літературі в різний історико-культурний період. Від так, лицарську традицію ми простежуємо і в українській культурі, особливим чином в поемічній прозі за специфікою жанру. Нас цікавить етимологія та особливості лицарської традиції в українському культурному просторі в контексті загальноєвропейської традиції. Це дозволить підкреслити, як унікальність української літератури, так і те, що вона розвивалася в середині загального літературного світового та європейського процесу, доповнюючи його та розвиваючи. На основі дослідження лицарської традиції в літературі та культурі, ми можемо відстежити і окреслити особливості філософського сприйняття дійсності людини того чи іншого часу і особливості світовідчуття українського етносу у порівнянні з німецьким, французьким тощо.

Дане дослідження важливе і для з'ясування тяглості філософії лицарської культури, яка саме її особливості розвинулася в українській літературі, адже за певними ознаками та загалом історичними розвідками, вона виринула досить сильно в соціально-політичному житті козацтва та як низка теоретичних норм в полемічній літературі і геральдичній поезії XVI-XVII ст. Очевидно, що лицарська традиція пройшла довгий шлях в діяхронному та синхронному розрізі історії, і, забігаючи наперед, варто зазначити, що її ознаки та характеристики доволі неоднозначні і не прозорі, тому в нашому дослідженні ми хочемо щільніше наблизитися до розкриття особливостей цієї традиції в європейській літературі середньовіччя та бароковій полемічній літературі в Україні.

Основні дослідження та публікації на які опираємося. В аспекті історії питання лицарства як явища та традиції, а також в аспекті глибокого огляду теоретичних праць, серед європейських дослідників лицарського кодексу, ми опираємося на фундаментальну працю Ернеста Роберта Курціуса «Європейська література і латинське середньовіччя» та Жака Ле Гоффа «Середньовічна уява». Щодо історії лицарства, природи походження, еволюції та формування власне української парадигми явища, опираємося на працю Наталії Яковенко «Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття» та В'ячеслава Потоцького, Валерія Семенко «Шляхта. Честь та гонор: факти, міфи, коментарі». У статті ми також орієнтуємося на загальні дослідження лицарської літератури Європи, особливо беремо до уваги працю Болеслава Кучинського «Лицарська література західноєвропейського феодального суспільства XII-XIII століть».

Мета дослідження – з'ясувати чи поняття лицарська традиція характерна середньовічній європейській літературі та українській полемічній літературі XVI-XVII ст. Які морально-етичні критерії перейняла українська лицарська традиція, яким шляхом та як сформувала власну філософію даного явища.

Виклад основного матеріалу. Важко обрати більш відоме соціально-політичне явище, що так яскраво описане в історії, казках, легендах, піснях та поезії, ніж лицарство. Звичайно тут хтось може не погодитися з тим твердженням, що лицарство – соціальне явище, бо це певний пласт будови ієрархії феодальних держав. Та все набагато глибше, адже ця військова формація доволі часто керувала державами та їх правителями – хто має зброю, той має владу. Лицарство часто змінювало хід історії, адже це та зброя, від переходу якої, чи то до церкви, чи то до світської влади, залежало співвідношення сил в тому чи іншому державному рішенні. Тож лицарство в добу Середньовіччя, це і військо і влада. Більше того, лицарство в обох його аспектах (можновладці та воїни) було виокремлено в середньовічній культурі в певну соціальну категорію, а це вже своєрідне визнання певного типу культури та традиції в середині цієї групи. Б. Кучинський зазначає, що «у житті західноєвропейського феодального суспільства суттєву роль відіграв числений лицарський стан, який створив власну літературу та культуру» [1, с. 38]. Власне цей особливий соціальний стан Ж. Ле Гофф і описує, посилаючись на проповіді Жака де Вітрі: «Після кліриків і ченців Жак де Вітрі класифікував тих мирян, які в силу їхніх поневірянь – вольних чи невольних, – здається, творять проміжну верству між церковниками і мирянами: прокажені та хворі, бідні та стражденні, люди в жалобі за своїми батьками або друзями, хрестоносці, паломники» [2, с. 234]. І дослідник пояснює, щоб ми не дивувалися такій дивній компанії для лицарів, яку окреслив Де Вітрі, адже «ця категорія охоплює *potentes*, «можновладці» – термін, яким традиційно позначали знать, аристократів у високому Середньовіччі, в антонімічній парі до *paupers*, «бідні»» [2, с. 123]. Звичайно це все лише підтверджує популярність цього соціального стану в усіх сферах життя і не варто дивуватися, що лицарська культура загалом вплинула на розвиток середньовічної культури в Європі і залишилася там на довгі століття, з кожним разом виринаючи у нових культурних епохах, течіях та напрямках (Бароко, Романтизм, Неоготика, Необароко), асимілюючись під певні культурні потреби суспільства. Це було щось на кшталт культурного руху, який, як зазначає Ж. Ле Гофф, посилаючись на твір Жака де Вітрі, який, у свою чергу, в описі лицарських турнірів виділив лицарству спеціальні гріхи (але вони цілком відповідають переліку основних), що обов'язково проявляються на таких турнірах: гордіня, заздрість, гнів, ненависть, жадібність, смуток, гурманство та розпуста [2, с. 234].

Тож, якщо є чорне, то є і біле. Якщо є перелік гріхів, які вже були визначені Церквою як лицарські слабкості, то є і чесноти. Та поки що варто розкрити значення ролі традиції проведення лицарського турніру. Як вказує нам у своїй проповідях Жак де Вітрі, «турнір є явищем куртуазним: лицар бере участь в турнірі за для прихильності дами здобути її увагу, симпатію та любов – це вже є явищем гріховним, адже «турнір є справою молодих неодружених лицарів...» [2, с. 238], також турніри називали «школами куртуазії... кожен знає, що в них можна також завоювати любов дами» [2, с. 238].

Але саме це «гріховне явище» спонукало появі цілого літературного напрямку у середньовіччі – куртуазна лірика, яка хоч і перекладається як любовна, але це та лірика, яка прямо пов'язується з лицарством і культом прекрасної дами – лицарська поезія. Годі казати, що суть лицарства як військової течії тут є другорядна, аби прикрасити образ молодого героя і зробити його привабливішим в очах дами. Варто тут додати й те, що в куртуазних творах мала місце і станова боротьба лицарів проти священників, які їх критикували через захоплення турнірами. Ось до прикладу слова Окассена у анонімному французькому лицарському романі «Окассен і Ніколет»: «Що мені робити в раю? ... Адже в рай ідуть тільки ті люди, які я вам зараз назву. Туди ідуть старі попи, вбогі і каліки, які день і ніч проводять біля вівтарів та старих склепів, і ті, хто ходить в лахміттях, старих капюшонах, і ті, які босі, голі, і обірвані, хто вмирає від голоду, холоду, спраги і всіляких позбавлень. Всі вони ідуть в рай, але мені з ними там немає що робити. Я хочу потрапити в

пекло, куди ідуть добрі вченні і прекрасні лицарі, що загинули на турнірах або в славетних війнах, і хороші воїни, і вільні люди» [3]. Лише ця фраза містить декілька пунктів, які варті уваги, це критика церкви та її ставлення до всього що творить соціальний, політичний і науковий прогрес (вченні, військові, можновладці). Тут також міститься важлива для нашого дослідження інформація, адже лицарство та воїнів слід відрізняти і ось на це варто звернути особливу увагу, адже в полемічній прозі як Європи (Реформація), так і України (Бароко) це вагомий аспект висвітлюється особливим чином.

В літературознавстві прийнято вважати, що куртуазний роман, лірика традиція зародилися у Франції, а потім поширилися в інші національні традиції. Зрештою усі куртуазні романи мало чим відрізняються контекстом, а лиш національним колоритом і загальним національним духом, що вплинуло на захоплення, чи то «сердечною» темою, чи то військовою, чи то релігійно-патріотичною. Така єдність пояснюється єдиним літературним простором Середньовічної Європи – латиська література. Вона і накладала свої кліше, але дала можливість певним морально-етичним кодексам перейти з Античності в середньовіччі ціннісні орієнтири Високої літератури, а через неї і до Низької. І як зазначає Е. Р. Курціус, окреслюючи характер середньовічної літератури Франції та Німеччини: «Хоч на початках і ще доволі тривалий час обидві вони були споріднені в багатьох площинах, та в перебігу двох останніх поколінь цілком усамітнилися, розірвавши водночас стосунки з середньовіччям (як і воно з ними)» [3, с. 591]. Тож навіть можна стверджувати, що в лоні лицарської традиції (куртуазний роман) та її своєрідного розвитку в кожній країні, ставався поступовий розрив із Латинським середньовіччям та формувалася власна література.

Наприклад німецька національна традиція зробила куртуазний роман та поезію більш готичними та заглибленими у внутрішню драму ліричного героя загострюючи увагу більше на моральний якість, духовності та честі і менше на сентиментальній темі, як у поезії Гартмана фон Ауе, «Персифаль» Вольфрама фон Ешенбаха (пізніше за її сюжетом написана однойменна опера Ріхардом Вагнером), поезії Готфріда Страсбурзького «у творх якого з великою поетичною силою втілений релігійно-героїчний принцип» [1]. А от іспанська національна традиція додала більше зовнішньої драми, боротьби за справедливість, як от в анонімній героїчній поемі «Пісня про мого Сіда». В свою чергу французька - найбільш легша та сповнена світлих відтінків загального враження від твору (анонімні твори, поезії Бернарта де Вентадорна, автори англо-бретонського циклу – трувер Вас «Брут», норманські трувери Том й Беруль з романом «Трістан та Ізольда» – сюжет якого поширився по всій феодальній середньовічній латиномовній Європі).

Звичайно треба враховувати різницю куртуазної лірики та куртуазного роману та нас цікавить саме прояв лицарської традиції, тому об'єкт дослідження розглядається загалом як явище в культурі та як прояв у всіх можливих літературних напрямках доби.

Б. Кучинський зазначає: «Теоретично лицарський кодекс правил поведінки, честі й доблесті відзначається справжньою гуманністю й благородством; лицар давав урочисту клятву бути стійким, мужнім, чесним і справедливим, добрим і щедрим, захистити усіх слабких та беззахисних...» [1]. І це відповідає тим принципам, про які ідеться в куртуазній лицарській ліриці, а особливо в лицарському романі. Окрім того, в лицарських романах лицар постає одночасно і мужнім і сміливим, ідеалізованим гіперболізованим позитивним героєм (що вже є далеким від життя), але він також постає і дуже чутливим здатним щиро сумувати, плакати за загиним товаришем та від туги за коханою (що дуже протистоїть гендерним стереотипам, до яких звикло сучасне суспільство): «Окассена гіркий стогін, Про кохану плаче він» [4]. Тож лицар ще й наділений емпатією, що робить його ще ідеальнішим і близьким реципієнту. І це відносимо до «етично-естетичних критеріїв світського характеру, частина з яких сформувалася задовго до появи лицарства як суспільної верстви: як-от, хоча б зріла вірність васала..., або інша форма придворної любові, яка існувала в Південній Франції вже 1100 р.. Сюди ж можна долучити восхвалення *liberalitas* (*milite*, лагідність), на що натрапляємо в незчисленних латинських поезіях 1150 р., так само в «княжих свічадах» раннього середньовіччя, в латинських романах про Александра тощо» [3, с. 611]. Як бачимо, тут світські ідеали, давнього походження, переплітаються з релігійними ідеалами чеснот: «*moralis philosophia* – світське вчення про етику на противагу *theologia*, відповідно *theologia moralis*» [3, с. 596]. Та повернімося до так званого «кодексу честі», що мали б десь існувати і чітко пропагуватися як ідеал до якого треба прагнути та якому слід відповідати – лицар це своєрідний приклад чеснот для народу (мається на увазі лицар-можновладець).

За нашими спостереженнями, у розвідці питання лицарства та лицарської традиції, в контексті середньовічної літератури, ми можемо чітко відстежити лінію походження ідеї лицарства закладеного в певних кодексах, ідеалах. Зокрема Е. Р. Курціус відстежив походження та шлях трансформації лицарських чеснот і підсумував, що усі попередні праці німецьких медієвістів: Е. Шенбаха, Г. Ерісмана, покликаються на своєрідну систему чеснот викладену у працях вікарія Вернера, який в свою чергу, у розподілі чеснот, посилався на Ціцерона, а той на Арістотеля. Припускалося знову ж, що система цінностей лицаря викладалася в шкільній схоластиці в окремому предметі «*moralis philosophia*» за гуманістичною антологією Вернера. Також мала вплив на формування чеснот і Етика Вольтера фон Фогенвальде. Але всі ці принципи за висновками Е. Р. Курціуса: «так звана система чеснот лицаря навряд чи була якоюсь системою» [3, с. 611] розробленою саме відносно лицарства, бо утворена задовго до самого лицарства. Що знову ж підтверджує античне походження певних цінностей, біблійне походження етичних принципів так званого лицарського

кодексу, а також можемо припустити, що все це доповнено власне «поганськими», варварськими традиціями, сформованих кожним народом самостійно на тій чи іншій території, певними міфами, сагами, давнім героїчним епосом (бо саме звідти веде свою лінію змагальний кривавий аспект лицаря-воїна, яким мусили наділятися і благородні шевальє як воїни).

Перш ніж підійти до власне української лицарської культури в контексті полемічної літературної традиції, мусимо згадати і про полемічну творчість доби Реформації, адже за принципом та метою така література мала б містити певні ціннісні орієнтири перейняті від лицарської культури. Та дослідивши твори Мартіна Лютера як найвідомішого полеміста та реформатора, підтвердження цьому не знайшли. Та маємо зазначити, що у своєму творі «До християнського дворянства німецької нації» Мартин Лютер все ж дотримується певної структури полемічного твору (тодішньої публіцистики): там зберігся і тоpos скромності, і тоpos авторитетного лица – з яких часто починається полемічний твір: «Не по моїй нескромності або легковажності відбулося те, що я далекий від державних справ, нешляхетного походження, зважився звернутися до Вас Високим Величностям...» [5]. М. Лютер так само звертається до можновладців, як до тих, хто в силі своїм авторитетом захистити німецький народ та істину церкву від псевдо-церковників і вони мають стати добрим прикладом для народу: «Але, в кінці кінців, німецька нація, єпископи і князі мають самі подбати про християнство та людей, які їм вірні, щоб керувати ними та захищати їх матеріальні та духовні блага від цих хижих вовків, що прикриваються овечими шкурами і видають себе за пастирів і правителів» [5]. За усіма ознаками мали б і тут ми знайти ознаки того, що відстежується в українських полемічних текстах, але хоч є багато спільного в традиції, та різні культурні площини (не лише доба), створюють культурні особливості притаманні кожному народу та нації.

В європейській середньовічній культурі слід відрізнити воїнство та лицарів – можновладців (васалів та правителів). Але в українській традиції картина інша, бо у тут відстежуються дві гілки лицарства – знатні мужі (які себе вважали лицарями за народженням, походженням і мають відповідати усім супровідним до цього чеснотам) і козаки – воїни, по типу військово-монаших орденів, але з більшими вольностями, які оспівували своє романтичне життя у козацькому фольклорі та народній творчості, але там вони зовсім не були ідеалізованими героями, як це ми можемо бачити до прикладу у Високому бароко. Хоча слід підкреслити, що навіть там герой мав недоліки, що наближали його до земної людини, на противагу німецькій та французькій, іспанській лицарській традиції, де бездоганний герой з гіперболізованими чеснотами як внутрішніми так і зовнішніми (фізична краса лицаря).

В українській літературі образ лицаря з характерними рисами, що окреслилися в певну традицію, особливим чином проявилися в полемічній прозі. Оскільки українська полемічна література XVI - XVII ст. має чітко окреслений релігійний дискурс, то лицар тут постає як приклад для наслідування, що також наштовхує нас на гіперболізацію образу ідеального героя, як це ми уже побачили в європейській середньовічній лицарській літературі.

Тож для української полемічної прози характерний тоpos доброго прикладу: «герой – такий самий людський ідеал, як святий та мудрець» [3, с. 190]. Добрий приклад проявляється в певних формулах: лицарство, звеличення правителя та безпосередньо людські чесноти – мудрість і відважність (*sapientia et fortitudo*). Тобто ми бачимо риторичний засіб – ідеал (усоблення чеснот) та окремо ідеальні риси, якими має бути наділена особа високого соціального та політично чину. У полемічних творах ці формули особливо актуальні, бо стосуються справедливості, честі, гідності, духовної чистоти й мудрості. А відсутність і небажання набути цих рис стають очевидним докором для опонента.

Легко, однак, припустити, що джерелом для портрета того чи іншого зверхника був так само досвід античної риторики, засвоєний через певний ряд опосередкувань. Тут добре проявляються, наприклад, риси епідектичної промови з властивим їй тлумаченням прекрасного в людському характері: здатності творити спільне благо у всіх випадках життя, що спиралася на мужність, розважливість, щедрість, милосердність, безкорисливість, скромність, мудрість, розсудливість. Певна річ, найбільшу повагу в усі часи і в будь-якому цивілізованому суспільстві викликають ті люди, які є справедливі та відважні, відважність приносить користь під час воєн, а справедливість – у мирний час.

Наступна риса в ієрархії чеснот – безкорисливість, адже той, хто володіє цією чеснотою легко відмовляється від грошей і не конфліктує через них, а саме гроші є головним пожаданням переважної більшості людей. Милосердність спонукає чинити добро. Велике значення має розважливість, інтелектуальна основа характеру, бо сприяє тому, що особа, наділена цією ознакою, здатна тверезо оцінювати інші чесноти, а також і їх відсутність.

У вступній частині творів риторичність проявляється в тому, що автори відсилають свого читача до авторитетного адресата з наміром знайти у нього моральну підтримку, хоча такі випадки поодинокі. Найчастіше називається особа, з якою полемізують або кого намагаються переконати. Наприклад, Христофор Філалет в «Апокрисисі» звертається до Яна Замойського, якому «з уст вийшла тая синтенція, що у вірі нікому не слід чинити насильства» [6, с. 4].

Характерною рисою полемічних писань і уніатів, і православних є звернення до польського короля. Натомість у творах Льва Кревзи, Петра Скарги, Бенедикта Гербеста немає апеляцій до польської корони, адже вони самі були її представниками, тому перебували під протекторатом короля. Це дає підстави

сказати, що у своїх писаннях полемісти так чи інакше використовували топос авторитету. Зокрема у «Пересторозі» представлений ідеальний образ короля. Слід зазначити, що цей образ переважно постає в узагальненому плані. Якщо автор критикує конкретну короновану персону, то лише від третьої особи однини, наприклад, у промові князя Костянтина Острозького його словами автор докоряє королю за відхил від ідеалу справедливого, мудрого правителя.

Повноту і довершеність образу короля в «Апокрисиса» Христофора Філалета додають точність, аргументованість і політична заангажованість, забезпечена ретельним добром фактів і доказів до кожної висловленої тези, використання різних документів, листів, офіційних звернень. Очевидно, ці риторичні засоби полеміст використовує як спосіб аргументації проти опонента та як спробу вплинути і переконати читача у слушності своїх слів. Христофор Філалет дотримується послідовності викладу, хоча політична палітра значно домінує тут над літературною. Він трактує короля передусім як особу, котра забезпечує лад і справедливість на коронних землях.

Поруч із особою короля з'являється збірний образ мудрої впливової світської еліти, яка бере активну участь у культурно-освітньому, політичному і релігійному житті. Такий образ часто виникав у колективних офіційних письмових зверненнях до польської корони з використанням займенника «ми» і обов'язковим переліком тих соціально-політичних станів, які цей займенник об'єднував, зокрема тут чітко вказується таке важливе для нас поняття як лицарство: «Ми сенатори, поважні особи, урядовці і все лицарство також, і духовні особи східної церкви сини, які тут до Берестя на синод зібралися» [7, с. 17]. З цих слів можна побачити, що культурна еліта не принижує себе в очах короля, а поводить, немов рівна з рівним. У тексті «Перестороги» трапляються рядки, які підкреслюють вплив на короля окремих представників української шляхти грецького обряду, які іменуються в полемічних творах не як інакше як лицарями.

У цьому плані характерне усвідомлення своєї функції засвідчують княжі листи та численні промови на сеймах. На Люблінському сеймі 1569 р. виголосив промову князь Костянтин Іванович Вишневецький: «І на цьому перед Вашою королівською милістю наголошуємо, що ми погоджуємося, як люди вільні, свободні, щоби це не принизило нашої шляхетної гідності. Бо ж ми є народом так поштивим, що жодному народові на світі не поступимося, і впевнені, що кожному народові рівні шляхетністю» [8, с. 110]. Зрозуміло, що князь мав на увазі не шляхетську дрібноту, а насамперед княжі роди – українське лицарство. Окрім того, як зауважує Н. Яковенко, на цьому самому сеймі князь Олександр Чорторийський не забув нагадати королю, що доводиться йому братом – тобто шляхетна пряма лінія [8, с. 110].

Тож, з одного боку, незадоволення української шляхти могло порушити спокій у коронних землях, а з іншого – для православної церкви з її хистким становищем важливо було заручитись підтримкою знатних русинів. У полемічних творах «рицарство» постає як запорука спокою і безпеки Церкви. Можна припустити, що це у такий спосіб проявляється своєрідна середньовічна парадигма: Церква та її воїнство.

В українській полемічній традиції XVI-XVII ст. найбільшим захисником православної віри стає князь Костянтин Острозький. За свідченнями літературних та історичних пам'яток, цей князь як один із найвпливовіших політичних і громадських діячів свого часу втілював усі лицарські чесноти. Доказом його впливовості є велика кількість адресованих йому листів від представників обох ворогуючих гілок християнства. Свідченням княжого авторитету є лист Іпатія Потія до Костянтина Острозького, написаний із наміром переконати князя у справедливості Берестейської унії та в тому, що унія є лише відновленням Флорентійського собору. З листа Іпатія Потія видно, яке значення мала особа Костянтина Острозького для політики церковної еліти, яка сприймала його як зброю православних. А перехід князя на бік католиків призвів би до того, що велика частина православного люду потяглася б за ним. Зокрема, саме таку причину подає у листі до Папи папський легат Пізо: «...якби його вдалося повернути до лона святої матері Церкви, то за ним потяглося б безмежне число люду, настільки багато серед своїх важить його ім'я й авторитет» [9, с. 82]. Такої ж думки був і єзуїт Петро Скарга. Присвячуючи перше видання свого полемічного твору «Про єдність Божої церкви» (1577) князеві Костянтину Острозькому, Скарга звертався до князя як до першої людини у «грецькому законі» та до народженого з великих предків і великою заможністю від Бога. Варто зазначити, що, ймовірно, таке зацікавлення особою Костянтина Острозького продиктоване і тим, що свого часу він підтримував ідею об'єднання Церкви та задовго до Берестейського собору писав про це листа Папі.

Життя Острозького у «Пересторозі» набуло рис біблійної святості, автор підкреслює, що князь Костянтин Острозький «взбужон будучи Духом Святым» [7, с. 27]. Богообраність проявилася в тому, що Острозькі стали фундаторами і меценатами Острозької єпископії, а Костянтин продовжив родинну справу. Вчинки князя, вважає автор, перевищили чесноти кровних попередників, бо він «благородний князь..., задумав утвердити православну віру, предками своїми скрізь засновану» [7, с. 27].

Ще виразніше окреслено критерії шляхетності й авторитетності в «Антиграфах» Мелетія Смотрицького, присвячених «Пану Янушеві константиновичу Острозькому...» [9, с. 1150]. Поетичним узагальненням усіх звитяг і чеснот роду Острозьких є епіграма до твору. У ній автор порівнює Костянтина Острозького з зіркою [9, с. 1150]. Тут особливе місце займає топос чесноти: «слава, яка народжується з похвальних вчинків, і як тінь за тілом, так за нею цнота ходить. Та здавна місце собі в їхнім домі обрала, і по смерті жодному з них померти не дала. Не вмерла пам'ять їх пресловної цноти, яка є свідком на їх гербу та

клейнодах. Свідком місця є Лицар з мечем в бою мужній, надто, неспокійний дракон – могутній переможець. Святе охоплення дивовижної побожності, і віри дотримання в достойній цілісності» [9, с. 1150-1151]. Якраз у цих поетичних рядках зафіксовано топос – «sapientia et fortitudo», меч і духовність (мудрість) як якості лицаря та захисника віри (Церкви). Цими якостями (єдністю чеснот) зазвичай володів правитель: князь чи король. Проте в українській полемічній прозі, з одного боку, правителя традиційно звеличують за його природну шляхетність, з іншого – критикують за відхід від ідеалу, наводячи як альтернативу приклад шляхетних предків або сучасників – гідних мужів, як-от: князь Костянтин Острозький. Звичайно окрім чеснот, тут присутня певна символіка знатного роду. Це геральдична епіграма, у якій утверджено лицарство, здобуті заслуги. Так у кожному геральдичному вірші помітний пошук «щораз іншого представлення сильної та шляхетної особи» [10, с. 124]. Характерно, що «у цьому плані, найвеличніше репрезентований герб князя Костянтина Острозького, яким дає щонайбільше підстав розвивати «тему співмірності між княжим гербом і діяльністю князя» [10, с. 124].

Щодо лицарських чеснот у європейській середньовічній літературі, то, як ми уже згадали раніше, Е.- Р. Курціус наголошує, що ледве чи там була якась система: «Вона охоплювала етично-естетичні категорії світського характеру, частина з яких сформувалась задовго до появи лицарства як суспільної верстви...» [3, с. 611]. Очевидно, українська лицарська культура багато в чому наслідувала західно-християнську, але при цьому вона зуміла запропонувати власне розуміння цих чеснот, переосмислила їх, усунувши одні критерії та додавши інші. Насамперед тема любові, яка в полемічних текстах набула форм вищої любові (до Бога) і на підґрунті якої й зросли основні моральні принципи та чесноти. Такі ознаки дещо відрізняються від європейського лицарства як форми світської культури, але це лише на перший погляд. Українське лицарство досить нагадує середньовічне, те, первинне – мілітарне, що творилося за принципами військово-монашої аскези, на засадах захисту віри. Лицар – святий воїн. І так уже сталося, що наступний ступінь розвитку лицарської традиції створив тип куртуазного (придворного) лицаря, який витіснив традицію військового лицарства. З приводу цього О. Забужко зазначає, що «саме наше Запоріжжя лишилося останнім bastionом... «старого», мілітарного лицарства-bellatores» [11, с. 323]. І тут слід додати висновки Е.Р. Курціуса щодо французького та німецького лицарства ХІ ст. та його особливостей в порівнянні з пізнішим часом: «від другої половини ХІ ст. чільне місце в цій царині належить Франції, яка надала вирішального розвитку ідеї захисту церкви, церковній символіці у військовому житті та наголосила на пов'язаності військового укладу з культом святих» [3, с. 612]. Тож згідно таких висновків, українська лицарська культура-традиція дійсно більше походить саме на перше лицарство, яке значно відрізняється від куртуазного і де немає жодних сентиментів та куртуазних ознак. І цим українське лицарство в полемічних творах близьке до німецької та французької середньовічної лицарської традиції першої хвилі – лицарство як військово-монаша формація для захисту віри. Таке ж ставлення до своїх функцій зберегло і козацтво. І навіть у козацькому та народному фольклорі майже немає місця високому куртуазному коханню та культу дами.

Найважливіші обов'язки та ознаки лицаря початку ХVІІ ст. – збереження й захист віри, дотримання особистих високих моральних ідеалів. Автор «Антиграфів» зазначає, що здійснив певний пошук такої людини, перш, ніж написав свій твір, адже особа мала бути справді титулована і добродісна, така, яка стала б гідним прикладом для наслідування: «Особа, яка є повна життя та вчинків людських вождем, освячена милостивим князем, спонукає до того ж кожному людину...» [9, с. 1151]. У такий спосіб, Мелетій Смотрицький пояснює причини виникнення традиції авторитетності. Відтак напрошується висновок, що руський лицар – це і є князь (особа знатна), носій чеснот: «Щедрість до церкви, безумовна вірність сюзерену-володарю, турботливість до слуг (війська)» [11, с. 111]. Найяскравіший приклад князя-лицаря (князя-козака) в українській історії – засновник Запорозької Січі Дмитро Вишневецький. Н. Яковенко стверджує, що аспекти християнства і лицарства особливо помітні у заповітах: «Згідно із заповітом князя Юрія Гольшанського Дубровицького (1537?), щедрю ялмужну «по душі» відписано на 6 монастирів і 16 соборних храмів Києва, Вільна, Луцька, Володимира тощо, не рахуючи малих «окрестных церков» довкола Києва, Гольшан і Дубровиці; також заповідано, щоби сини змурували новий храм «в надею милосердя божого мне и всему роду нашому... Богу ку хвале, а себе и щадком своим ку почеси»» [11, с. 111]. Подібні заповіді складали Ілля Острозький (1539), Федір Сангушко (1547) та ін.

Як бачимо, тут перелічено всі християнські чесноти, «себто риси людини шанобливої, авторитетної, словом, лицаря як втілення єдності поколінь і перетину епох, а водночас – це обов'язкові елементи моралі, важливі для існування суспільства і тому їх так щедро звеличували полемісти. У низці цих духовних чеснот, а особливо у вірності і захисті власної Церкви, присутньо закладено чин себепізнання, як певної відповідальності перед собою та народом» [12, с. 10].

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок. Отже, лицарство було важливою віхою в розвитку середньовічного суспільства у всіх сферах, адже створювало особливо політичну парадигму, а з іншого боку, створювало цілі держави (Австрія). Тому не дивно, що така могутня соціально-політична формація, як лицарство, утворила свою традицію, хоч і серед науковців досі точаться суперечки, чи була вона чітко прописана в якості певного кодексу та чи був він утворений лицарством, а чи церквою, а чи цілковито запозичений у Античності. Та, попри це, лицарська традиція була важливою

частиною середньовічної культури, вона здійснила величезний поштовх в розвитку роману як жанру (лицарський, любовний, пригодницький) та любовної лірики, а також відстоювала ціннісні орієнтири морального та етичного характеру світської влади та суспільного ідеалу. Важливо додати, що лицарська література у Європі була значно більше відірвана від церкви і навіть подекуди їй протистояла, чого не скажеш про українську традицію.

В свою чергу, особливість релігійно-політичної ситуації на українських землях, зумовила вагу світського авторитету й взаємозалежність церковної та світської влади. Церкві потрібні були сильні, впливові світські захисники, тоді як сама Церква була важливим інструментом збереження культурної та політичної свободи. Критерії, за якими полемісти визначали авторитетність, впливали і з християнського морального ідеалу, і з функції провідних постатей у тогочасному житті. Тут має місце, і увага до лицарства, яким була українська шляхта, що допомагала в боротьбі за відстоювання тої чи іншої церкви (церковної традиції), і до козацтва як лицарської формації за своєю суттю.

Важливо, що в українській культурі не зародилася традиція куртуазного лицарства, тому що українська культура характеризувалася єдністю церкви та шляхти, церкви та козацтва, бо їх об'єднувала велика єдина мета відстояти не лише віру, але і землю, територію. Українське лицарство дійсно було світське за статусом, але за духом було релігійно-політичним.

Тож українська лицарська традиція продовжила європейську традицію і водночас сформувала та зростила власну, абсолютно унікальну для європейської культури – українська шляхта та козацтво. Обидві ці напрямки мали світсько-релігійну форму, бо можновладець-воїн – це завжди покровитель церкви та захисник народу та землі. Саме воно близьке по духу до витоків ідеї лицарства, мети лицарства та першочергових функцій лицарства – захист віри, захист слабких та приклад для наслідування. І як зазначає Е. Р. Курціус, розглядаючи твір німця Боніцо де Сутрі «Про християнське життя» «у ній поміщено молитовний кодекс християнського лицаря, в якому переплетені християнська етика, давньоримська звичаї та германська мудрість» [3, с. 612], так і ми можемо сказати, що в українському лицарстві переплетена християнська мораль, латинська філософія та руська могутність, адже заперечити історію впливу Київської Русі на формування волелюбності і гідності українського лицарства – неможливо.

В даній парадигмі лицарської традиції варто надалі ґрунтовніше дослідити полемічні тексти пізнього європейського середньовіччя та доби Реформації, адже, як зазначає І. Ісиченко: «міжконфесійна полеміка зосереджувалася на базових проблемах релігійного вчення: догматичному вченні, характері церковного обряду, ролі папи Римського у Церкві, повноваженнях духовенства, ролі світських людей в управлінні Церквою, проповідуванні й відправі богослужінь» [13]. Проте в контексті також розвивалася теми «права людини на особисту свободу, стосунків між різними культурами й релігіями, ставлення до традиції, характеру патріотизму» [13]. Також в майбутніх розвідках, варто більше уваги приділити дослідженню лицарської традиції у козацькій літературі (літописи, фольклор, документи) та побутування на території України лицарських орденів, щоб більш предметно окреслити їх вплив на українську культуру та літературу. І, безумовно, розкрити вплив культури Київської Русі на розвиток лицарства та його традицій в Україні.

Література

1. Кучинський Б. Лицарська література західноєвропейського феодального суспільства XII – XIII століть. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/53035718.pdf> (дата звернення: 20.12.2020)
2. Ле Гофф Ж. Ідеологічний кодекс та соціальні реалії початку XII ст.: Ехамплум Жака де Вітрі про турніри // Середньовічна уява / Переклад з французької Я. Кравець: Збірник Есе. Львів: Літопис, 2007. С. 226-242.
3. Курціус Е. Р. Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. А. Онишко. Львів: Літопис, 2007. 752 с.
4. Окассен и Николет (Перевод М. Ливеровской). URL: <https://facetia.ru/node/2170> (дата звернення: 03.02.2021)
5. Мартин Лютер К християнському дворянству немецкой нации. URL: https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/protestant/lyuter/15.php (дата вернення: 9.03.2021)
6. Філалет Х. Апокрисис. Острог, 1597. 211 с.
7. Пересторога // Возняк М. Діяльність Івана Борецького на Волині та у Львові / Відп. ред. С. М. Шаховський. Львів, 1954. С. 25-63.
8. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. 2 вид., переглянуте і доповнене. К: Критика, 2008. 467 с.
9. Антиграфи // Памятники полемической литературы в Западной Руси. Петербург: Изд. РИБ, 1903. Кн. 3, Т. 19. С. 1151-1307.
10. Криса Б. Онтологія ранньобарокового віршованого тексту // Біля джерел українського бароко: Збірник наукових праць «Львівська медієвістика». Львів: Свічадо, 2011. Вип 3. С. 120-127.
11. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Україна в контексті міфологій. 2 вид., виправл. Київ: Факт, 2007. 656 с.

12. Ушкалов Л. Мелетій Смотрицький: релігійна полеміка як чин себепізнання // Біля джерел українського бароко: Збірник наукових праць «Львівська медієвістика». Львів: Свічадо, 2011. Вип 3. С. 7-23.
13. Ісиченко І. Полемічна література. Зміст і проблематика міжконфесійної полеміки. Реформаційні імпульси. Тема 12. Полемічна література. UEL: <https://sites.google.com/site/abpihorisichenko/kursi-lekcij/istoria-istoria-ukraienskoie-literaturi-h-xvi-st/tema-8-mizkonfesijna-polemika> (дата звернення: 20.02.2021)
14. Потоцький В., Семененко В. Шляхта. Честь та гонор: факти, міфи, коментарі. Харків: ВД «Школа», 2014. – 672 с.

References

1. Kuchynskyi B. Lytsarska literatura zakhidnoievropeiskoho feodalnoho suspilstva XII – XIII stolit. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/53035718.pdf> (data zvernennia: 20.12.2020).
2. Le Goff Zh. Ideolohichni kodeks ta sotsialni realii pochatku XII st.: Exemplum Zhaka de Vitri pro turniry // Serednovichna uiava / Pereklad z frantsuzkoi Ya. Kravets: Zbirnyk Ese. Lviv: Litopys, 2007. S. 226-242.
3. Kurtsius E. R. Yevropeiska literatura i latynske serednovichchia / Pereklav z nim. A. Onyshko. Lviv: Litopys, 2007. 752 s.
4. Okassen i Nikolet (Perevod M. Liverovskoj). URL: <https://facetia.ru/node/2170> (data zvernennia: 03.02.2021).
5. Martin Ljuter K hristijanskomu dvorjanstvu nemeckoj nacji. URL: https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/protestant/lyuter/15.php (data zvernennia: 9.03.2021).
6. Filalet Kh. Apokrysys. Ostroh, 1597. 211 s.
7. Perestoroha // Vozniak M. Diialnist Ivana Boretskoho na Volyni ta u Lvovi / Vidp. red. S. M. Shakhovskiy. Lviv, 1954. S. 25-63.
8. Yakovenko N. Ukrainska shliakhta z kintsia XIV – do sere diny XVII stolittia. Volyn i Tsentralna Ukraina. 2 vyd., perehliante i dopovnene. K: Krytyka, 2008. 467 s.
9. Antygrafi // Pamjatniki polemicheskoy literatury v Zapadnoj Rusi. Peterburg: Izd. RIB, 1903. Kn. 3, T. 19. S. 1151-1307.
10. Krysa B. Ontolohiia rannobarokovoho virshovanoho tekstu // Bilja dzherel ukrainskoho baroko: Zbirnyk naukovykh prats «Lvivska mediievistyka». Lviv: Svichado, 2011. Vyp 3. S. 120-127.
11. Zabuzhko O. Noter Dame dUkraine: Ukraina v konteksti mifolohii. 2 vyd., vypravl. Kyiv: Fakt, 2007. 656 s.
12. Ushkalov L. Meletii Smotrytskyi: relihiina polemika yak chyn sebebipzannia // Bilja dzherel ukrainskoho baroko: Zbirnyk naukovykh prats «Lvivska mediievistyka». Lviv: Svichado, 2011. Vyp 3. S. 7-23.
13. Isichenko I. Polemichna literatura. Zmist i problematyka mizhkonfesiinoi polemiky. Reformatsiini impulsy. Tema 12. Polemichna literatura. UEL: <https://sites.google.com/site/abpihorisichenko/kursi-lekcij/istoria-istoria-ukraienskoie-literaturi-h-xvi-st/tema-8-mizkonfesijna-polemika> (data zvernennia: 20.02.2021).
14. Pototskyi V., Semenenko V. Shliakhta. Chest ta honor: fakty, mify, komentari. Kharkiv: VD «Shkola», 2014. – 672 s.